

UDK 1:34

174.7

Izvorni znanstveni članak

Primljeno 14. 2. 2009.

Prihvaćeno 2. 5. 2009.

Prividni društveni ugovor kao temelj stvarnog društva

Kristijan Krkač* — Borna Jalšenjak**

Sažetak

U tekstu autori izlažu teoriju društvenog ugovora kao prividnog i nasuprot njemu postavljaju kriterij hipotetičkoga državnog ugovora. Također zaključuju da je rasprava između zastupnika društvenog ugovora i prirodnog zakona promašena jer obje teorije imaju načelne nedostatke i njima se međusobno »nadopunjuju«. U posljednjem odjeljku nastoje prikazati ublaženu teoriju ugovora kao hipotetičkoga državnog ugovora primijenjenu na ekonomski ugovor među skupinama interesnih dionika (stakeholders) kao teoriju i skup načela koja su unatoč teorijskim poteškoćama solidna heuristička sredstva u rješavanju praktičnih situacija uravnoteženja zahtjeva interesnih skupina poslovnih subjekata ili pak u situacijama rješavanja sukoba među istim skupinama.

Ključne riječi: autonomija, društveni ugovor, državni ugovor, ekonomski ugovor, interesni dionici, opće dobro, socijalna načela, solidarnost, supsidijarnost

Uvod: mit o relevantnosti ljudskog roda

Život je takav kakav jest i uz svu njegovu posvemašnju prilagodljivost uvijek će biti dostatan intrigantan, zanimljiv, ali i nadasve uništiv zbog činjenice da će uvijek postojati uzroci i okolnosti izvan dosega našeg znanja, predviđanja, moći usmjerenja i nadzora. Istina, život je takav kakav jest jer je kao takav moguć te jer je, iako malo vjerojatan, ipak opstojeći. No samo zato što među bićima koja žive ima nekih koja upravo to mogu vidjeti, promisliti i iskazati, primjerice riječima ovih rečenica (ili pak nekim drugim i boljim), to ne pretpostavlja niti iz toga slijedi da su ta bića relevantna za život, a niti da je život relevantan za njih, koliko god se baš tim istim bićima to činilo intuitivnim.

* Doc. dr. sc. Kristijan Krkač, Zagrebačka škola ekonomije i managementa. Adresa: Jordanovac 110, p. p. 169, 10 001 Zagreb, Hrvatska. E-pošta: kkrkac@zsem.hr

** Borna Jalšenjak, mag. phil., Filozofski fakultet Družbe Isusove, Zagreb; Zagrebačka škola ekonomije i managementa; doktorant na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Adresa: Jordanovac 110, p. p. 169, 10 001 Zagreb, Hrvatska. E-pošta: borna_jalsenjak@yahoo.com

Nadalje, iako je točno da je većina svemira vrlo nepogodna za preživljavanje živih bića na bazi ugljika, napose čovjeka, to je uglavnom nevjerojatno irelevantna informacija u svjetlu one koja kaže da je sa svemirske točke motrišta ta ista informacija vrlo pogodna i povoljna za svemir sam, konkretno za njegov opstanak. Da smo imalo moćniji, ono što činimo Zemlji vjerojatno bismo činili cijelom svemiru. Na taj se način čini da je antropičko načelo točno, ali nepotpuno. Naime čak i ako je svemir sazdan tako kako jest, sazdan baš zbog toga da se u njemu pojavi život kakav se *de facto* pojavio, kakav poznamo i jesmo, onda smo očito sazdana tako da bi svemir mogao ostati manje–više isti što god se nama dogodilo.

No možda je cijela ova naracija bespredmetna, uostalom već smo je susreli u filozofiji. Stoga je treba spustiti na razinu ljudskog društva, civilizacije i kulture. Iako se s time teško mirimo, vjerujući u vlastitu izdvojenost, pri čemu je, što i je paradoksalno u cijeloj stvari, dokazujemo čvrstim vezama s pripadnicima vlastite vrste i nekih drugih vrsta prije no sa samima sobom, ipak ljudsko društvo, civilizacija i kultura ne bi bili značajno drugačiji da se nismo rodili, te to vrijedi za ogromnu većinu ljudi, toliko veliku da bismo, kad bi nas Bog tražio da mu to malo »skratimo« jer nema vremena za slušanje dugih monologa, mirne duše mogli kazati — ukratko za sve, iako *ne baš i za svakoga ponaosob*.

Ukoliko je svatko ponaosob, ili skoro svatko, potpuno irelevantan, zašto bi onda primjerice cijela vrsta bila relevantna? Ljudi u odnosu na druga živa bića i planet Zemlju vole vjerovati u svoj nadmoćni položaj koji svakodnevno pokazuju. Ipak, Zemlja bi »živjela« sasvim solidno i bez da se na njoj ikada pojavio život poput ljudskog ili sličan ljudskom. No čak i u svijetu živih bića čovjek je s pozicije cjeline tog svijeta uglavnom nevažan¹.

Ovaj tekst nije započet na ovaj način, tj. sama tema utemeljenja društva u općoj socijalnoj filozofiji, kako bi Vama, cijenjenom čitatelju, bila uništena svaka nada ili svakovrsni poriv za životom, opstankom ili postojanjem na određen način niti da bi u Vama bila proizvedena bilo kakva vrsta ateističke, naturalističke, pangalaktičke, astronomskim pojavama uzrokovane ili pak pobožne poniznosti pred svemirom ili životom samim kao objektima obožavanja, nego kako bi bilo ukazano na to da ako već i imamo tu podmuklu i nadasve pretencioznu potrebu za relevantnošću u odnosu na to što već jesmo i/ili trebamo biti relevantni, tu se nikako ne može uračunati i objekt relevantnosti naših djela, propusta i nedjela. Kontekst svemira je prikladna pozadina na kojoj valja razmišljati o životu i preživljavanju te o »ugovornosti« kao jednoj od mogućih »naracija« o preživljavanju nekih živih bića, napose ljudi. Dakle želi se da u svjetlu baš te misli, koju pak očito nije lako sasvim kratko i jasno izreći, te je za nju bjelodano bio potreban cijeli odjeljak kako bi bila pojašnjena, započnemo s filozofiranjem.

Naime nije rečeno da svemir ne može biti drugačiji. On dakako to može. Konkretno, samo male promjene u njegovim temeljnim konstantama, vrijednostima, silama mogu dovesti do velikih promjena. Isto tako nije rečeno da život ne može

1 Ogradimo se ovom prilikom od promišljanja da je možda sve stvoreno baš zbog tog čovjeka.

biti drugačiji no što jest, barem ovaj naš, za koji vjerujemo da je dominantan. On *de facto* i jest drugačiji, ali nije baš dominantan. Promotrite primjerice život gljiva ili život mnogih vrsta živih bića u morskim dubinama do kojih stotinama tisuća godina nije doprla Sunčeva svjetlost. Primjerice, da se kompletan život na površini Zemlje vrlo elegantno uništi, ta sirota bića to ne bi niti osjetila. No da se Zemlja uništi, ne bi im bilo baš svejedno.

(1) Ono što želimo reći je to da svemir i jest bitno drugačiji i da dominantan život i jest bitno drugačiji, ograničenja o kojima je riječ ne bi bila bitno drugačija, tj. ne bi prestala biti ograničenjima. To da ne bi bila bitno drugačija nije napomena o mogućnostima svemira ili raznolikosti života, tj. astronomska ili socio-biološka napomena, nego napomena o »filozofskoj gramatici« naših riječi »svemir«, »život« i »ograničenje«².

Ako im gramatika ne bi bila takva, tj. gramatika koju inače rabimo za kontingentne stvari, mi te riječi ne bismo razumjeli. Takva je gramatika svih naših oblika života (*Lebensform* koji se u Wittgensteina može razumjeti kao kultura)³, ali to ne znači da postoji jedan ljudski oblik života kao što ne znači niti da postoji jedna ljudska kultura. Od čega bi se naime ona sastojala? Čak i ako možemo zamisliti njezine pripadnike, a da ne zamislimo monstrume, kojim bi jezikom govorili, bismo li ih mogli razumjeti, kakve bi navade imali, bi li uopće bili ljudi? Postoje mnoge kulture i one su samo djelomično slične, u detalju, u većim i važnijim dijelovima, slučajno ili povijesno, spletom nespretnih okolnosti ili planski, ali sve te sličnosti ne čine ništa, nisu odraz ideala niti izgubljene »savršene kulture«. One su naprosto to što jesu, sličnosti i razlike. Ne možemo izdvojiti mrežu, a odbaciti »ono umreženo«. Neke mogu biti više ljudske od drugih samo relativno (relacijski) i metaforički, ali sve su one ljudske u istoj mjeri jer su sve ljudima moguće, a ne nemoguće.

1. O blagotvornim i štetnim učincima društva na pojedinca i vice versa

Zamislimo sada društvo kao najapstraktniji socijalni sloj oblika života. Zamislimo grupu od desetak dječaka u dobi od desetak godina, školskih prijatelja i vršnjaka, kako se pokušavaju dogovoriti gdje će gledati nogometne utakmice hrvatske reprezentacije na svjetskom nogometnom prvenstvu. Prvo imamo buku, svakojake gestikulacije, skakanje, nadvikivanje i kojekakve neartikulirane glasove uobičajene za dječake te dobi u društvu vršnjaka. Zatim se iz te buke izdvoji najglasniji koji nekoliko puta ponovi svoj prijedlog jer želi da ga svi čuju i jer je najveći te misli da je njegov prijedlog najbolji. Ostali se stišavaju i napokon čuju što govori.

2 Određeni dijelovi teksta su, kao što se može primijetiti, zasebno numerirani i uvučeni kako bi se postigla veća preglednost tvrdnji.

3 Vidi: Krkač K., Lukin J., »Forms of life as forms of culture« u: H. Hrachovec, A. Pichler, J. Wang (eds.), »Philosophy and Information Society, Proceedings of 30. International Wittgenstein Symposium«, Kirchberg am Wechsel, ALWS, 2007, 112–114.

Zatim se javljaju prigovori. Primjerice kod nekoga drugog je veći TV. Ili, kod trećeg je veća prostorija. Majka četvrtog zna ispeći vrlo ukusni pomfrit. I tome slično. Zatim dolaze protuprijedlozi koji imaju sve navedene karakteristike koje su istaknute. Konačno se izdvajaju dva slična prijedloga. Na koncu prevagnu sitnice i činjenica da se najglasniji i najjači priklonio tom prijedlogu. Eto vam društva!

(2) Htjeli, ne htjeli, oblicima života gospodare paradigme kao nekakvi mutni i nejasni vladari iz sjene (prije spomenute »mreže«). Te mreže su uzorci finog tkanja, ovdje konkretno ljudskoga društvenog života koji se sastoji od rutinskih i svakodnevnih načina postupanja. Nitko ustvari ne zna kako utječu na zbivanja, zasigurno ne uzročno, jer da je tako, sociologiju bismo već odavno lako sveli na fiziku, ali svi imaju snažan osjećaj da to odlučujuće čine. Skoro na pragu teorije zavjere.

Paradigma nema veze s mitom o »prvom putu«. Kada razgrnemo svu mitologiju s priče »o prvom putu«, preostaje nešto što je istinito, a to je da prvi put jest prvi put, i kao takav ima snagu prvog puta, ima snagu paradigmatškog uzorka, primjerice okusa kruha i mlijeka, »izgleda« zelene boje majčinih očiju, osjećaja boli, ljudskog glasa, ljudskog izgleda ili bilo čega drugog. Tako i odluke i postupci imaju svoje prve paradigmatške uzorke. A baš od njih se sastoji pojedinačni oblik života, oni nam omogućuju da ga nazovemo oblikom među oblicima, ali i da ga identificiramo kao baš ovaj, a ne onaj oblik života.

(3) Kada kažemo »društvo«, ne trebamo misliti na pojam društva, na nešto što lebdi negdje iznad pojedinaca koji samo okamenjeni stoje na određenim udaljenostima u nekom zadanom prostoru čekajući da ih društvo poput neke mistične sile pokrene, nego na neku minimalnu, manju ili veću sklonost i rutinu kojom pojedinačni članovi društva, tj. većina njih, izvršavaju i čine postupke koje možemo nazvati društvenima, a ne protudruštvenima.

(3.1) Svaki je društveni ugovor (*contrat social*)⁴ izraz ostvarene sposobnosti, potrebe i prilike za udruživanjem pojedinaca u (hipotetički) predugovornom stanju, i kao takav nije niti može biti *ex nihilo*, a s druge strane ta ista sposobnost, potreba i prilika ukoliko nisu ostvarene i iskorištene ne mogu biti držane nikakvim potencijalnim oblikom prirodnog zakona (*lex naturalis*) koji će naći svoje ostvarenje u danim prilikama ili neprilikama.⁵

4 Ugovor, lat— *contractus*, dolazi od *contrahere*, što znači sabiti zajedno, stisnuti skupa, privući (kao u kontrakcija mišića). Ugovor je svaki dogovor između dviju ili više strana (fizičkih ili pravnih osoba) kako bi se učinilo ili ne učinilo nešto određeno. On je ustvari formalizirani dogovor koji je pak neki oblik sporazumijevanja između dvije ili više strana na dobrobit svih uključenih strana. Vidi: F. D'Agostino, G. Gaus, »Contemporary Approaches to the Social Contract«, u: Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2008, URL: <http://plato.stanford.edu/entries/contractarianism-contemporary/> (pristupljeno 5. 2. 2009). Tekstovi na temu tvrdnja prividnosti društvenog ugovora vrlo su rijetki, tako da prethodna istraživanja takoreći ne postoje.

5 Weinreb L. L., »Natural law and Justice«, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1997.

(3.2) Stoga je rasprava između zastupnika »teorije« prirodnog zakona i »teorije« društvenog ugovora izlišna jer niti postoji stvarni društveni ugovor, jer on uvijek pretpostavlja predugovorno stanje koje i samo mora imati neki slabiji oblik implicitne ugovornosti, niti postoji neostvareni prirodni zakon koji će pod određenim neprilikama biti ostvaren temeljem neke društvene racionalnosti. Ugovor je dakle uvijek na djelu, ali nikada nije ništa više doli kvaziugovor. Igra se stalno igra, samo se pravila mogu povremeno reformirati. Neke takve reforme možemo nazvati »društvenim ugovorom«,⁶ neke pak »državnim ugovorom«, a istini za pravo, vrlo malo njih »preklapajućim konsenzusom« (u J. Rawlsa). S druge strane, neke možemo nazvati eksplikacijom implicitnog običaja (prešutnog pravila), tj. eksplikacijom prirodnog zakona. Na koncu, teško je izbjeći prigovor da je ovdje riječ samo o izboru retorike, naracije i vokabulara koji se u danim prilikama čini pogodnim određenoj skupini.

O tome koje ćemo rutine istaći kao društvene, a koje kao protudruštvene ovisit će i naš »pojam društva«, naša paradigma sa svojim reformiranim pravilima. Primjerice, usamljeni lovac teško će uhvatiti mamuta, dok će udružen s drugim lovcima zasigurno imati više sreće. Oni se dakle kao pojedinci združuju pod vidom lova. (Ta što je drugo inicijacija mladog lovca u »prvotnih« naroda, primjerice u području Amazone, nego potpisivanje društvenog ugovora!) To svakako metaforički možemo nazvati »društvenim ugovorom« ili »ostvarivanjem prirodnog zakona«, ali u srži riječ je samo o ugovoru o promjeni strategije lova ukoliko se pojedinci prvi puta udružuju ili o primitku novog člana. To je temelj argumenta iz »prirodnog stanja« (u primjerice T. Hobbesa).

a) *prva inačica*

- prirodno stanje je loše za sve
- racionalno je pregovarati napuštanje tog stanja
- rezultat pregovora sastojat će se u utvrđivanju pravila koja daju prava svim pojedincima
- racionalno je pristati uz ugovor i držati sve pojedince kao da imaju ta prava.

b) *druga inačica*

- sustav nagrada i kazni je jedina alternativa anarhiji u društvu
- u interesu je članova društva postaviti pravila prema kojima će svi živjeti
- jedan od izlaza iz prirodnog stanja anarhije je načiniti društveni ugovor i držati ga se.

No čini se da »društveni ugovor« nije realan u smislu povijesnog događaja, nego je prije svega implicitan, i to u sljedećem obliku (u ovom slučaju također postoje dvije inačice; prema prvoj riječ je o mogućnosti društvenog ugovora kao nepravednog bez relevantnog znanja, a prema drugoj o njegovoj nemogućnosti kao pravednog bez relevantne individualne moći i interesa):

6 Vidi Krkač K., »Teorija igara i posljedice Rawlsove pogreške«, u: Hrgović J., Polšek D. (ur.) »Evolucija društvenosti«, Jesenski i Turk, 2004, 417–433.

- a) *ugovor pod nedostatkom znanja*
 - ljudi se često cjenkaju bez ikakva relevantnog znanja da upravo to čine
 - ljudi često djeluju kao da je među njima na snazi nekakav ugovor iako nema eksplicitnog ugovora
 - ljudi često mogu prihvatiti nepravedne ugovore bez da to znaju
- b) *nemogućnost ugovora pod nedostatkom moći*
 - pojedinci bez moći ne mogu se cjenkati o društvenom ugovoru koji štiti njihove interese
 - pojedinci neće prihvatiti pravednu inačicu društvenog ugovora ukoliko će štetiti njihovim interesima
 - pojedinci će se teško složiti što je pravedan društveni ugovor.

Često se zbiva da je na djelu imaginarni »društveni ugovor«. Naime svako pravilo društvenih odnosa i svaki postupak u skladu s tim pravilom podržava imaginarni društveni ugovor koji se nije nikada stvarno zbio niti koji je ikada bio implicitan postupcima članova društva. No svako takvo pravilo ustvari je izraz trenutnih okolnosti i potreba pojedinaca. Stoga vrijede sljedeći argumenti:

- a) Ljudi često prihvaćaju nepravedna društva.
- b) To što su svi nešto prihvatili ne znači da je to ujedno i pravedno (društvo).
- c) Okolnosti pod kojima je društveni ugovor prihvaćen utječu na to vide li ga svi kao pravedan.
- d) Dakle ne postoji društveni ugovor koji je pravedan uvijek, svuda i za svakoga.
- e) Društveni ugovor koji pojedinci smišljaju kao pravedan i kojim izražavaju što žele ovisi o stanju u kojem se nalaze.

Dakle čini se da ne postoji »čisti« društveni ugovor, te je stoga svaki društveni ugovor hipotetički, imaginaran, implicitan i kvazidruštveni. To će se pak jasnije vidjeti u posljednjem odjeljku koji pruža napomenu o posljedicama ovih stavova na ekonomski društveni ugovor. Nadalje, nije točno da su neke karakteristike nužne za društvenost ljudi, jer postoje najrazličitija i najčudnija ljudska društva. Tvrtka je primjerice neko ljudsko društvo, a ako je vrlo velika, prije nalikuje društvu mrava nego ljudi. S druge strane, ako je mala, poput nekog obrta u kojem se proizvode unikatni proizvodi, može nalikovati ugodnoj, sretnoj obitelji. Banda lopova, skupina zatvorenika na odsluženju zatvorske kazne, skupina djevojčica koje se igraju lutkama u parku, dječaka koji se igraju skrivača, bakica u staračkom domu, vozača tramvaja, taksista, vatrogasaca, roditelja djece narkomana i sl. — sve su to ljudska društva, doduše vrlo mala i interesno specifična, pa ih možemo nazvati skupinama, ali su u srži društva, jer su udružena radi nekog cilja. Među njima ima mnogih sličnosti i razlika, no sva su ona ljudska društva.

- (4) No kako su ljudska društva prije svega društva ljudi, a ne životinja ili artefakata, čini se da je baš nešto ljudsko ono što ih čini ljudskim društvima. To je, a nasuprot mitu o nečemu »humanom«, »solidarnom«, »čovječnom« u čovjeku, kao prvo činjenica da se sastoje od ljudi. Kao drugo, a nasuprot još

uvijek istom mitu, to je činjenica da se sastoje od ljudi koji većinom mogu biti društveni ili »udruženi«, sposobni su za to i »udružiti« će se ako se nađu u prilici (tj. neprilici). Štoviše, udruživanje će proglašavati »uvjetom opstanka«, »nužnim preduvjetom napretka«, »korakom u bolju budućnost« i sličnim retoričkim smicalicama.

Društvenost određenih rutina ljudskog društva smjera vrlo elegantnom i ekonomičnom cilju — životu. Ljudsko društvo želi živjeti; da ne ulazimo u pretjerane i suviše sitnice, možemo reći da želi postojati, opstojati i preživjeti, jer je pojedincima to očito problematično.

(5) Ljudsko društvo je izraz ljudske potrebe za preživljavanjem.

2. Hipotetički kvaziugovor

Zamislimo susret dvaju ili više usamljenih pojedinaca pod uvjetom oskudnih resursa i oskudne sposobnosti, motivacije i racionalnosti (i dakako racionalizacije). Pojedinci će se vjerojatno sukobiti za oskudne resurse. Taj sukob može dovesti do međusobnog uništenja, i ako bi to bio slučaj, borba za ograničene resurse postala bi izlišna. Pojedinci to nastoje izbjeći, te za početak oblikuju ugovor o nenapadanju. Ipak, nenapadanje nema svrhu samo po sebi, nego u preživljavanju. No resursa je i dalje malo. Tako ugovor o nenapadanju proširuju ugovorom o suradnji u potrazi za dostatnim resursima. Očito je da suradnja pretpostavlja nenapadanje. Takav ugovor može se po potrebi dalje proširivati.

(6) Prvi puta kada je ugovor sklopljen, ono što je ostvareno je ustvari sposobnost pojedinaca za društvenost, a svaki puta kada je proširen, ta sposobnost je strože specificirana (strategija igre je ostala ista, naime suradnja, ali taktika je promijenjena, ovdje konkretno proširena člancima ugovora).

Ovo se dakako nikada nije zaista zbilo među ljudima, tj. za to nemamo nikakva dokaza, no to nije niti važno. Zamislimo situaciju kao hipotezu svakog ugovora među ljudima.

(7) Svako pravilo izrečeno svakim ugovorom među ljudima, a koje regulira njihovo djelovanje u smjeru ostvarivanja zajedničkog cilja, bez obzira na njihov prethodni status koji nije relevantan za temu ugovora, možemo nazvati pravilom »društvenog ugovora«.

Ostvarivanje svakoga takvog pravila konkretnim postupcima možemo nazvati društvenim djelovanjem, i to cilju održavanja društva (izvršenja ugovora). Svako propuštanje ostvarivanja takvog pravila ili njegovo kršenje možemo nazvati protudruštvenim djelovanjem, kao djelovanjem u cilju razdruživanja društva (razvržavanja ugovora). Razdruživanje društva se dakako mora moći i treba poduzeti ukoliko su ciljevi društva ostvareni. Primjerice, ne možda sva konkretna ljudska prava, ali svakako neka ljudska prava, pa i građanska prava koja su ovako ili onako ugrađena u konkretne ustave država ustvari izražavaju najopćenitiji ugovor takve

vrste među ljudima.⁷ Kršiti konkretno ljudsko pravo drugome, skupini ili većini (sasvim svejedno) ne znači samo biti protiv toga konkretnog prava s obzirom na te konkretne pojedince niti samo izuzimati sebe samoga u odnosu na preostale članove društva nego djelovati bitno protudruštveno (ovdje su dakako isključene iznimke kao primjerice ako bi ciljevi društva bili ostvareni ili ako bi postojala iznimka pri kojoj je jedini način ostvarivanja jednog prava kršenje drugog i slično).

(8) Poštivanje ugovora (u srži najobičnijeg obećanja s obzirom na buduće postupke u određenom tipu situacija) ili jednostavnog dogovora stoga je od presudne važnosti za ljudsko društvo, ono iskazuje takoreći srž ljudske sposobnosti za društvenost. Svaki ugovor, da se nadovežemo na poznatu metaforu o etici, zakonu i zakrpi, nije ništa drugo doli zakrpa na dobrom starom običaju.

Konkretno pravilo dakako ima iznimke, ali i iznimke se mogu dogovorno pojasniti. Primjerice: »Uvijek, svuda i svatko, a tko je potpisnik ovog ugovora, djelovati će tako i tako, osim u sljedećim situacijama (...) kada će djelovati na sljedeći način...« Ugovor tako može sadržavati i kazne za prekršitelje ili kazne za one koji ga zloupotrebljavaju izvan njegova tematskog djelokruga.

(9) Smisao ugovora je da se autonomija pojedinca ograničava heteronomijom, dakle samovlašće svakog pojedinca ponaosob vlašću »drugoga«, pri čemu »drugi« nije drugi pojedinac, nego druga vrsta osobe, tj. »pravna osoba«, tj. društvo kao cjelina i kao potpuni suveren po pitanjima onih stvari koje su ugovorom određene.

Dakako da takav ugovor treba biti minimalan i prihvaćen konsenzusom, dakle pristankom svakog pojedinca ponaosob. Primjerice za ustav države se pretpostavlja da je prihvaćen konsenzusom svakog državljana ponaosob, no to ne priječi raspravu o njemu i njegove izmjene ili dopune.

3. *Narav udruživanja*⁸

3.1. *Autonomija i sloboda*

Udruživanje je zanimljiva ljudska pojava i aktivnost i zbog mnogih drugih stvari. Njime se ostvaruju mnoge prednosti u odnosu na samački život, a preostaje vrlo malo nedostataka. Istraživanje suradnje i/ili udruživanja u životinjskom svijetu je važno za razumijevanje kako općenito teorije evolucije tako i tog fenomena u ljudi. U pogledu suradnje predloženi su razni modeli — ovom prilikom navedimo samo tri: reciprocitet, srodnička selekcija i uzajamnost kao nusprodukt.⁹ Ideja na

7 Matulović M. (ur.) »Ljudska prava, Zbornik tekstova iz suvremene teorije ljudskih prava«, ICR, Rijeka, 1992.

8 Macan I., »Socijalna etika i druge studije«, FTI, Zagreb, 2002.

9 Vidi Dugatkin, L. A., Alfieri, M. S., »A cognitive approach to the study of animal cooperation«, u: Bekoff, M., Allen, C., Burghardt, G. M. (ured.), »The cognitive animal. Empirical and theoretical perspectives on animal cognition«, The MIT Press, Cambridge Massachusetts, London, England,

kojoj se temelji model reciprociteta je ta da će neka manja cijena »plaćena« za pomaganje drugoj jedinki biti vraćena u nekoj budućoj prilici. Možda najpoznatiji od modela je naravno srodnička selekcija, prema kojem će jedinke prije pomoći krvnom srodniku nego nekome s kime nisu u vezi jer time pomažu i širenju vlastitih gena. Prema posljednjem ovdje navedenom modelu suradnja se događa u slučajevima kad se jedinke nalaze u teškim uvjetima u kojima »rezultati« suradnje odmah nadvisuju rezultate samovanja ili pak varanja. Promatrajući pod drugim vidom, a također iz biološke perspektive, razlozi udruživanja se mogu, prema nekim tumačenjima, promatrati četverostruko. Prvi je razlog pružanje bolje skrbi za mlade, drugi je prednost zajedničkog lova, treći obrana izvora hrane od potencijalnih napadača, a četvrti zaštita samih životinja od napadača.¹⁰ Svi ovi razlozi se zapravo mogu svesti na želju za preživljavanjem, kao što je već bilo naglašeno.

Ipak, gledano čisto biološki, vjerojatno nije moguće iscrpiti sve dobrobiti koje ljudski rod dobiva udruživanjem. Pa su tako prednosti, u kulturnom i socijalnom smislu, raznolikost i kreativnost, a time i prilagodljivost. Na koncu se dobiva, posredovanjem uspoređivanja i natjecanja, čak i na kakvoći. Ipak, potrebno je naglasiti da postoje i nedostaci poput recimo institucionalizacije postupaka.

Neka se udruživanja drže i dandanas vrlo primitivnima. Primjerice *ad hoc* udruživanje 100.000 navijača hrvatske nogometne reprezentacije prije, tijekom i nakon utakmice u vrlo kompaktnu skupinu s vrlo jasnim društvenim i kulturnim rutinama i obilježjima. Zanimljivo je da takva udruživanja drže primitivnima ne neki anarhisti ili protudruštveni pojedinci, kako bismo očekivali, nego naprotiv pripadnici baš onih strukovnih udruženja koji ta svoja udruženja od nekolicine polumrtvih i/ili poluaktivnih članova nerijetko drže najuzvišenijim oblikom kulture, a bez ikakve, pa i najmanje primisli o mogućoj nedosljednosti vlastite misli. Ta praksa je, uzgred budi rečeno, jedino temeljem čega se ovi i mogu izdvojiti kao elita unutar cjeline toga istog društva. Elita ne stoga što se na koncu sastoji od poštovanih, pozvanih ili uzvišenih, nego naprosto zato što ih je malo.

No postoje mnogi mitovi o masama ili masovnim kulturama, primjerice ona o »mudrosti masa«. Naime nasuprot tome stoji postavka koja kaže »da se glupani općenito uzevši, redovito više okupljaju od ne-glupana«. Iz toga dakako ne slijedi da su oni koji se ne okupljaju, kao prije spomenuti elitisti, »ne-glupani«. Oni mogu biti čak toliko primitivni da nisu u stanju shvatiti ovo kao korak svoga skupovnog samorazvoja, u smislu — prihvatiti jedan korak da bi se moglo načiniti sljedeći, no nikako nužno u smjeru daljnjeg mita o »razvoju«, »napretku« ili »približavanju (davno izgubljenom) zlatnom dobu«, »socijalnom raju na Zemlji« i sličnim inačicama istog.

Pojedinac dakle želi preživjeti. Drugi korak je također takoreći spontan. Lakše je u društvu nego sam.

2002, 413–421. Naravno, važno je napomenuti da svaki od ovdje navedenih modela ima svoje poteškoće, ali i svoje prednosti, no za potrebe ovog teksta to nije od prevelike važnosti.

10 Vidi Dunbar, R. I. M., »Sociality among humans and non-human animals«, u: Ingold, T. (ur.), »Companion Encyclopedia of Anthropology«, Routledge, London and New York, 2004, 765.

(10) No narav udruživanja i društva nije uzročno–posljedično vezana s naravi »prirodnog stanja čovjeka« u smislu u kojem bi to bio uzrok društva. Drugim riječima, ovo nema nikakve veze s uzvišenim vrijednostima ljudske zajednice poput racionalnosti (teorija prirodnog zakona, Akvinski), sklonosti ljudi udruživanju (Locke), izbjegavanja posljedica prirodnog stanja rata svih protiv sviju (Hobbes) niti s amoralnim usamljenim pojedincima koji ne vide ništa osim svog trenutnog stanja (Rousseau). Prije je stvar u jednostavnoj činjenici da su spolovi u ljudi razdvojeni.¹¹ Da nije tako, pitanje je kakvo bi bilo ljudsko društvo i bi li ga uopće bilo, kakva bi mu bila »gramatika«. No nije samo razdvojenost spolova ključna karakteristika koja pojedinca tjera u potjeru za partnerom, za društvom. Kada je čovjek sam, može živjeti kako hoće, pa čak i u skladu s nekim pravilima (mada nije jasno je li racionalno imati pravila u takvoj situaciji, tj. nije li to redundantno). Pojava »drugog« pomalo mijenja stvari. Ako pojedinac želi preživjeti, bilo bi dobro da je »drugog« suprotnog spola. No rezultat je »treće«, tzv. potomstvo. Sada se stvar zaista komplicira.

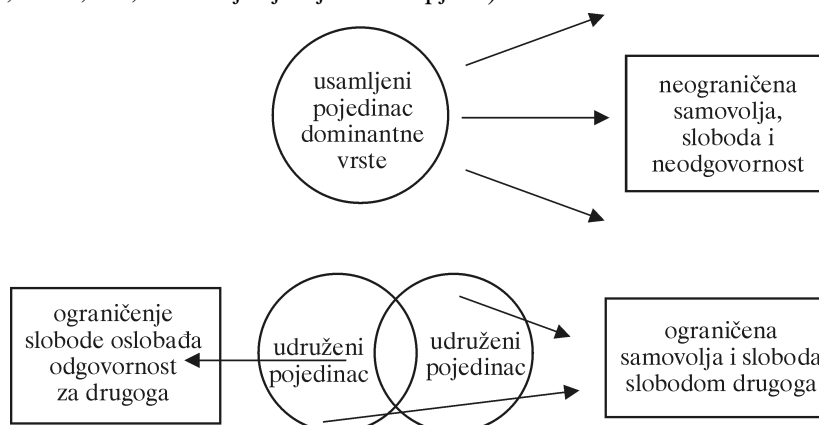
Prije nego što promislimo o »trećem«, pogledajmo razlike i sličnosti između »samca« i »interesne zajednice« ili neke vrste kulturne »simbioze« »dvaju pojedinaca«. Što to »drugog« donosi »samcu«? Prva i očita stvar: »drugog« donosi »sebe«. Sada odjednom kao da nije jasno suprotno prije rečenom, naime je li racionalno nemati pravila u takvoj situaciji. Razlika se ovdje vidi u mnogo zanimljivih stvari, no krenimo redom. Kao što smo rekli, pojedinac dominantne vrste je slobodan činiti što mu volja. On nema osobitog motiva višeg ili različitog od vlastite volje. Primjerice preživljavanje za pojedinca znači da može htjeti preživjeti koliko dugo može, ali ne znači isto to ukoliko je pripadnik vrste, jer to ne spada na gramatiku »usamljenog pojedinca«. Ovdje dakako postoje i iznimke kao primjerice u slučaju kada je usamljeni pojedinac dominantne vrste posljednji pojedinac svoje vrste. No ukoliko se odluči za »udruživanje« s drugim(a), onda se stvari kompliciraju. Naime tada kao prvo vrijedi da je svaki udruženi pojedinac slobodan činiti kako mu volja. No ako svaki pojedinac tako čini, velika je vjerojatnost da će provođenje potpune samovolje u pojedinaca u određenim situacijama dospjeti u sukob. Ili drugim riječima, slobode će se sukobiti. No nepotreban sukob je baš ono što se »udruživanjem« željelo izbjeći.

(11) Sloboda tako ugovorom prestaje biti neograničena, a postaje ograničena slobodom drugoga. Svaki pojedinac slobodan je dakle činiti što ga volja tako dugo dok tako postupajući ne sprječava drugog u postupanju na isti taj način. No »udruživanje« ima i pozitivnu stranu jer ograničenje slobode pojedinca oslobađa odgovornost (ili brigu) pojedinca za drugog (vidi skicu 1 za ovu razliku). Između smanjenja slobode i uvećanja odgovornosti čini se nema slobodnoga pojmovnog prostora, tj. to nisu polarni pojmovi. Naime ako je osoba

11 Rousseau J. J., (1918), »Društveni ugovor ili načela državnoga prava«, Komisiona naklada Hrvatskoga štamparskoga zavoda d. d. Zagreb, za komentar vidi: Krkač K., »Početak demokracije, Razlozi za odbacivanje demokratske političke teorije«, ZŠEM / MATE d.o.o., Zagreb, 2008.

λ manje odgovorna za osobu τ , onda je slobodna činiti i suprotno toj odgovornosti prema τ .

Ako takvi pojedinci institucionaliziraju odgovornost, onda je možemo nazvati pravilom. Pravilo može biti krajnje apstraktno, primjerice: »Ne učini ništa da naškodiš cjelini društva, a učini sve da održiš društvo u stanju u kojem si ga zatekao.« No pravilo primjerice može biti jednostavno, poput: »Potreban je dobar razlog za napad na pripadnika svog društva« ili: »Nije potreban poseban razlog za obranu od napada pripadnika drugog društva.« No ono može biti i složenije, poput: »Pribavljanje vode i hrane obavlja se zajedno (jer se tako troši manje vremena, energije, truda, i sl., a i veća je vjerojatnost uspjeha).«

Skica 1
Diagram 1

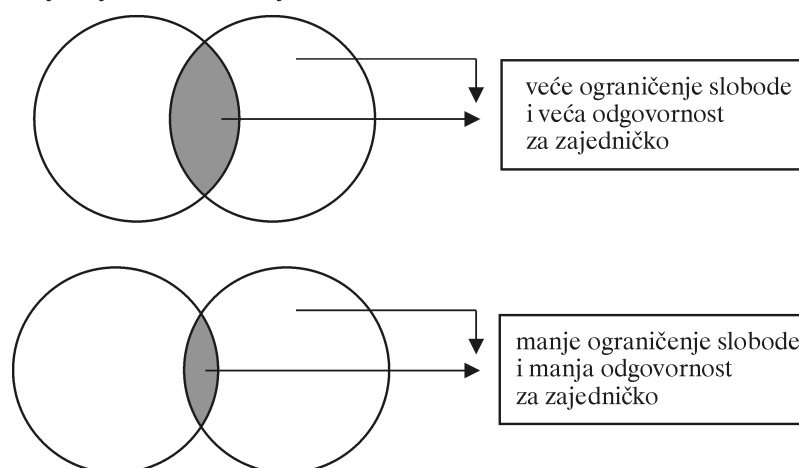
3.2. Opće dobro

Udruživanje stoga ne samo da ograničava slobodu nego i na mjesto potisnute slobode stavlja odgovornost za drugog. Institucionalizacija te odgovornosti su pravila za sve one postupke čijim izvođenjem se ostvaruje cilj udruživanja, primjerice lakše preživljavanje. Ako društvo ima samo dva pripadnika, onda je odgovornost uvijek odgovornost za drugog člana. No povećanjem broja članova zbivaju se i značajne promjene u načinu ostvarivanja odgovornosti. Primjerice, odgovornost prestaje biti osobna, a postaje formalna. Ovo pak zahtijeva uvođenje neosobne odgovornosti koja se često iskazuje kao »opće dobro« društva.

(12) Opće dobro iskazuje razloge zbog kojih je došlo do udruživanja (situacija je loša), iz tih razloga vidljivi su i ciljevi (želimo bolju situaciju), a ponekad i sredstva za postizanje cilja (bolju situaciju ostvarit ćemo na sljedeće načine — među njima je prvi to samo »udruživanje«).

Zatim, odgovornost prestaje biti univerzalna, a postaje partikularna, tj. prestaje biti za sve postupke, a postaje za samo određenu vrstu postupaka (podjela poslova). Ovo pak zahtijeva uvođenje posebne vrste postupaka, postupaka nadzora nad ostalim postupcima (koje dakako provode posebno ovlaštene članovi društva,

kao što svaka udruga ima tajnika, svaka nogometna momčad trenera i vezne igrače, ili svaka vojna postrojba najboljeg strijelca). No prije nego što dospijemo do složenih institucionalnih odnosa u mnogobrojnom društvu, trebamo se zadržati na početnom koraku jer su tu »učahurene« sve poteškoće ljudskih društava, civilizacija, kultura, i to pod velikom većinom vidova ili sfera (pod sferom društvene pravde, ekonomske učinkovitosti, zakonitosti te prije svega slobode). Vratimo se na kratko na skicu 1 i promotrimo koliko i kakvoću preklapanja sloboda pojedinaca, tj. ograničenje istih u svrhe odgovornosti za »zajedničko«, a ovo u svrhe ostvarivanja ciljeva »udruživanja«.

Skica 2
Diagram 2

Prva je stvar u vezi s ograničenjem slobode pitanje koliko je slobode ograničeno i kakva je ograničena sloboda. To pak znači pitanje u kojim postupcima niti jedan član društva više ne može postupati temeljem vlastite samovolje, nego temeljem odgovornosti prema drugom članu (vidi skicu 2).

(13) Temeljna je činjenica da što je više odgovornosti za druge članove, to je manje samovolje i slobode pojedinca i *vice versa*.

Ovo nas vraća »udruživanju«. Za udruživanje pojedinaca u društvo može se između ostalog pitati »zašto« su pristali i »kako« su pristali na udruživanje, te svakako i »na što« su pristali.¹² Okrenimo se pitanjima.

(14) Pitanje »zašto pojedinci pristaju uz ugovor« vrlo je zanimljivo. Naime pojedinci mogu pristati zato što sami sa sobom imaju poteškoća, ali i zato što jedni s drugima imaju poteškoća, primjerice prijetnja izumiranja.

12 Vidi skicu 2 na kojoj je važno uočiti da razlika između dvije skice ukazuje na činjenicu kako ne postoji međuprostor između ograničenja apsolutne slobode pojedinca i žrtvovanja te iste slobode zajedničkom dobru, a tu podjelu možemo nazvati i podjelom na »slobodu — od« jer je ugovorom pojedinac slobodan od izbora preživljavanje/izumiranje i na »slobodu — za« jer pojedinac nije relevantno spriječen u svakom izboru različitom od onog već načinjenog ugovorom.

I inače je ugovor bilo koje vrste, ako je ugovor o udruživanju, uvijek takav da izražava neku vrijednost koju pojedinci mogu ostvariti (ili ostvariti bolje) u zajednici s drugima prije nego samostalno.

(15) Na pitanje »kako« može se odgovoriti da su pristali svjesno, slobodno i potpuno.

Ovdje je zanimljiv pojam »implicitnog pristanka«. Primjerice, ako pojedinac aktivno uživa blagodati ugovora kao što su život, sigurnost i mir, onda implicitno pristaje na ugovor, a to prije svega znači da ga se legitimno može kazniti ukoliko ga prekrši. S obzirom na slobodu pristanka uz ugovor stvar je složenija. S jedne strane pojedinac ne smije biti prisiljen pristati uz njega, a s druge strane mora slobodno pristati na ograničavanje svoje donedavne potpune slobode u ime nekih novih vrijednosti kao što su život, sigurnost ili mir.

(16) Treće zanimljivo pitanje: Na što je pojedinac pristao? Naime ugovor treba biti minimalistički i pregledan.

To pak znači da pojedinac pristaje na ograničenje svoje apsolutne slobode samo s obzirom na one aktivnosti koje su ugovorom određene, dok s obzirom na sve ostale ostaje apsolutno slobodan. Recimo da je ugovorom određeno da će se svi članovi društva na određeno vrijeme baviti zaštitom sigurnosti članova (primjerice policija, liječnici, odvjetnici, vatrogasci, suci) i zaštitom sigurnosti cijelog društva prema drugim društvima (primjerice vojska). Ako bi svaki pojedinac ugovorom trebao izdvajati dio samostalno stečenih dobara (primjerice putem poreza) za ostvarivanje toga ugovornog cilja, onda ne bi bio apsolutno slobodan u potpunom uživanju svih dobara koja je stekao, nego samo onog dijela koji mu preostaje nakon što podmiri svoj dug zajednici.

(17) Dakle ugovorom se posredno određuje i sloboda i odgovornost za opće dobro od strane svakog člana društva ponaosob. Implicira li ugovor određenu moralnost? Zasigurno, ali tu je uvijek riječ o minimalnoj moralnosti.

(17.1) Konkretno, svaki ugovor implicira vlastito izvršenje, tj. provedbu, te ako je tako, onda implicira i minimalnu proceduralnu i korektivnu pravdu izraženu pravilima za rutinsko postupanje u skladu s ciljevima ugovora. Ugovor naime ne izražava supstancijalnu pravdu osim možda deklarativno, iako je svaki ugovor vrsta dogovora o budućem djelovanju a ne deklaracija; on je dakle prije neka vrsta kodeksa postupanja *lege artis*, opisa standardnih procedura, akcijskog plana, rutina s vrlo određenim ciljem. Nikad ne smijemo smetnuti s uma da je ugovor ustvari minimum rješenja neke poteškoće, rješenja koje se sastoji od procedura i njima implicitnih pravila, pri čemu su te procedure baš te koje jesu jer je za potpisnike ugovora bilo nerazumno odbaciti ih kao minimalni put do rješenja poteškoće.

(17.2) U tom smislu ugovor je socijalno konzervativan jer na prvom mjestu nastoji utvrditi standardne postupke svoga izvršenja, te je kao takav uvijek pred opasnošću da njegovi »potpisnici« ne vide ili previde potrebu za reformom pod specifičnim okolnostima ili primjerice da ne daju pristanak za razdruživanje kada su ciljevi ostvareni. Naime u naravi je svakog društva da postane i bude

samodostatno i trajno. Kao takvo ono će se odupirati svakoj promjeni, napose vlastitom razdruživanju. Načelno, već sam ugovor stoga ima mehanizme, a koji spadaju u njegovu srž, kojima će se spriječiti takav monopol, bilo u odnosu društva prema članovima i *vice versa*, bilo u odnosu društva prema drugim društvima.

3.3. *Solidarnost i supsidijarnost*

Kada se ugovorom određuje sloboda, ustvari se određuje autonomija pojedinca, tj. prvo one stvari u kojima nije potpuno autonoman nego heteronoman od strane članova društva, a posredno i one stvari u kojima je i dalje potpuno autonoman jer ih sam ugovor ne specificira. Sloboda pojedinca je tako ostala temeljna vrijednost društva; konkretno, relativna sloboda ili ona žrtvovana u ime neke komparativno podjednake i nužne vrijednosti poput sigurnosti primjerice, ili pak apsolutna u svim stvarima koje nisu regulirane ugovorom. Ako je relativna, tj. ograničena ugovorom, onda je ustvari ograničena drugim uvjetom društva, tj. općim dobrom kao dobrom cjeline društva, svih i svakog ponaosob kao potpisnika ugovora. Ako je apsolutna, onda je neograničena i svaki član društva može je koristiti kako želi.

(18) Odnos autonomije pojedinca, tj. slobode i ugovornih obveza pojedinca presudan je za daljnji uvjet društva, tj. solidarnost (vidi ponovno skicu 2). Solidarnost, kao i ostale vrijednosti proceduralne pravde izvršenja ugovora uvijek su izraz konkretnog sadržaja ugovora koji određuje i ravnotežu između njegova dosega i slobode pojedinca. Dakako da se ugovor proteže na sve članove, ali njegov sadržaj treba jasno kazati s obzirom »na što« se proteže, a s obzirom na »što« se ne proteže.

Naime kada pojedinac pristaje uz ugovor, *de facto* pristaje uz opće dobro kao dobro društva, svih i svakog ponaosob. Kada pojedinac, kao u prethodnom primjeru, odvaja dio dobara kojima se ostvaruje ugovor, on je ustvari solidaran prema društvu i svim njegovim članovima. To nas vodi sljedećem uvjetu društva.

Prije smo spomenuli kako institucionalizacija društva dovodi do nužnih podjela u društvu, kao primjerice podjele između cjeline društva i skupina unutar njega. Ako bi ugovor obvezivao na zaštitu života i ostvarivanje sigurnosti tijekom života, onda bi zasigurno postojale skupine koje ostvaruju te ugovorne obveze. No mogu postojati i one skupine u koje pojedinci ulaze temeljem svoje potpune slobode, a ne relativne ugovorne slobode, kao primjerice obiteljska skupina. Tako već imamo barem dvije skupine skupina: one koje se formiraju temeljem društvenog ugovora (primjerice vojska) i one koje se formiraju temeljem slobodnog izbora članova (primjerice klub prijatelja knjige ili obitelj). Skupine tih dviju skupina su dakako u određenim odnosima. Tako su primjerice policija ili socijalna služba u nekom odnosu prema skupinama kao što su navijači nogometne reprezentacije ili obitelj. Ti su odnosi na određen način odraz cjeline društva prema svakom pojedincu ponaosob. Pitanje je kakav taj odnos može biti i kakav treba biti. Zamislimo da pojedinac ili slobodno oblikovana skupina ne može ostvariti svoje ugovorom zajamčeno pravo na neko dobro ili uslugu (primjerice na socijalnu pomoć ili zdravstvenu

zaštitu). Tada skupina koja ostvaruje ugovornu obvezu (primjerice socijalna služba) ima zadaću pomoći toj skupini da ostvari svoje ugovorom zajamčeno pravo. Zamislimo sada da pojedinac ili slobodno oblikovana skupina krši neko ugovorom zajamčeno pravo nekoga svog člana (primjerice fizički maltretira svoje mlađe članove). Tada skupina koja ostvaruje ugovornu obvezu (primjerice socijalna služba, zdravstvena služba i policija) ima zadaću spriječiti slobodno oblikovanu skupinu u kršenju ugovornog prava na sigurnost njezinih članova.

(19) Ovo su slučajevi koji pokazuju kako društvo kroz ugovorno utemeljene skupine ima zadaću pomagati pojedincima i skupinama u ostvarivanju ugovorom zajamčenih prava (to se naziva supsidijarnost). No pomaganje ima i ograničavajuću funkciju. Naime ugovorom oblikovane skupine koje ostvaruju, tj. izvršavaju ugovor ne smiju se miješati u život pojedinaca ili slobodno oblikovanih skupina ukoliko oni ne krše neku od vrijednosti ugovora, no ne smiju im niti pomagati ukoliko imaju poteškoće s obzirom na temu ugovora koju mogu riješiti svojim vlastitim sredstvima, jer pretjerana pomoć isto šteti uspjehu ili ostvarenju jednako kao i kršenje.

(19.1) Izvršenje ugovora kao provedba proceduralne pravde s obzirom na ciljeve ugovora ustvari funkcionira po pravilu etike trijaže. Nekim skupinama zasigurno treba pomoć, ali taj problem nije reguliran ugovorom, te im stoga izvršitelji ugovora nemaju pravo pomoći. No ako oni koji provode ugovor mogu pomoći primjerice samo trećini od svih koji traže pomoć temeljem ugovora, onda će oni koji pomažu one koji traže pomoć razdijeliti na one koji će opstati i bez pomoći, tj. pomoći će sami sebi, na one koji neće opstati čak i ako im se pomogne i na one koji će opstati jedino ako im se pomogne. Ako bi ovi posljednji činili jednu trećinu, onda će oni koji provode ugovor pomoći prvo njima, a ako ostane vremena, resursa i sl. onda i ostalima. To možda izgleda nepravedno, ali pripadnici baš te treće skupine su oni zbog kojih je ugovor i sastavljen, tj. udruživanje i provedeno.

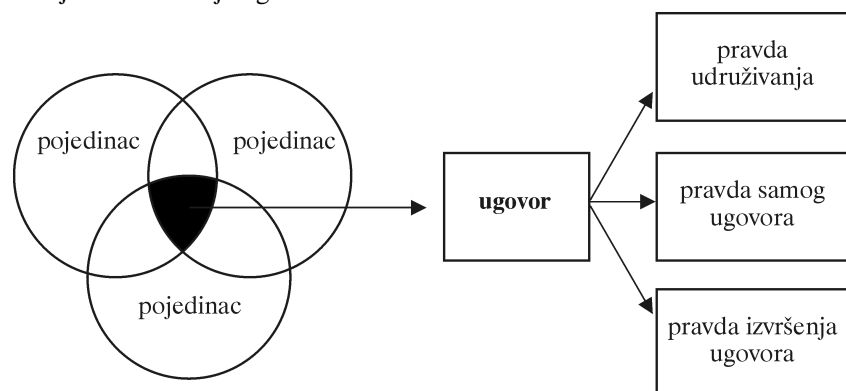
Primjerice ako u ugovoru nije određeno kako će članovi i obitelji odgajati svoju djecu, onda se službe ne smiju miješati u te poslove ili pak u život pojedinaca, npr. u način na koji će provoditi slobodno vrijeme, jer se te odluke i postupci, ukoliko ne krše ugovor, temelje na apsolutnoj slobodi pojedinaca koja nije ograničena ugovorom. Dakle taj sljedeći uvjet društva je uvjet pomaganja. Ne pomaže samo svaki pojedinac društvu, i time svima i svakom članu ponaosob ostvarujući solidarnost, nego i društvo pomaže pojedincima i slobodno oblikovanim skupinama ukoliko im je pomoć potrebna, a sami je ne mogu ostvariti. No ovdje postoji i dodatno pravilo o načinu pomaganja, koje kaže da:

(19.2) Ukoliko pojedinac ili slobodno oblikovana skupina ne može ostvariti ugovorno pravo, onda im je društvo kroz djelovanje po ugovoru utemeljenih skupina obvezno pomagati, no ako pojedinac ili slobodno oblikovana skupina mogu ostvariti svoja prava, onda se društvo u njihovo djelovanje ne smije miješati. To je zabranjeno jer se time zadire u apsolutnu slobodu pojedinaca ili slobodno oblikovanih skupina, tj. društvo prelazi granice ugovornih obveza prema pojedincima.

4. Izvršenje ugovora i daljnja konkretna pitanja

Do sada smo istakli neke temeljne uvjete društva koje svaki »društveni ugovor« treba zadovoljiti, kao što su primjerice očuvanje slobode, opće dobro, solidarnost i supsidijarnost u sferama fizičke sigurnosti, pravne zaštite, političkog i ekonomskog ustroja i slično.¹³ Dakako, u do sada rečenom pretpostavlja se da su svi pojedinci koji ulaze u društvo jednako vrijedni u svim svojim za ugovor relevantnim karakteristikama. Ako bi ugovor regulirao primjerice način izvršenja samog ugovora i izbor članova društva u skupine koje bi to činile, onda bi svi članovi bez obzira na sve morali imati jednako pravo sudjelovanja u radu takvih skupina, kao što na primjer žene unatoč tome što su žene imaju pravo služenja vojnog roka i pravo rada u vojsci, iako je daljnje pitanje mogu li slobodno odbiti uživati to pravo. U ostalim neugovornim karakteristikama oni ne moraju biti jednaki niti biti tretirani kao jednaki (iako su neki, poput Rousseaua, zagovarali da je nužno da budu podjednaki i vrlo ograničeni, primjerice temeljem bogatstva i običaja). Sada se postavlja daljnje pitanje. Ako je moralna ispravnost u sferi društva pravda, onda smo za sada odgovorili samo na pitanje o pravdi samog »udruživanja« i djelomično o pravdi samog »ugovora«. No nismo ništa rekli o pravdi »izvršenja ugovora« (vidi Skicu 3). Ovdje se postavlja niz zanimljivih pitanja, poput: je li jednakost najpravednija u socijalnoj i pravnoj sferi, je li diferencijacija ili razlikovanje najpravednije načelo u ekonomskoj sferi, je li nepristranost moguća i je li moralno ispravna, koja vrsta jednakosti je najbolja itd..

(20) Pravda svakog udruživanja i samog ugovora svodi se na pojavu »obećanja«. Naime ako X nešto obeća Y-u, onda se X obvezao učiniti baš to što je obećao. Ako X održi obećanje, onda je ugovor izvršen, a ako ne održi obećanje, onda je ugovor prekršen, te se primjenjuju ugovorne obveze o nadoknadi temeljem neizvršenja ugovornih obveza.

Skica 3
Diagram 3

13 Za teorije ekonomske pravde vidi: Petrović N., »Teorije distributivne pravde« u K. Krkač (ur.), »Uvod u poslovnu etiku i korporacijsku društvenu odgovornost«, MATE, ZSEM, Zagreb, 2007, 125–169. Vidi i Rawls J., »Politički liberalizam«, KruZak, Zagreb, 2000.

Pojedinci se udružuju ne zato da bi bili skupa i dosađivali si (iako ima i takvih skupina) niti zato da bi oblikovali »ugovor«, nego zato da bi ga »izvršili« i time ostvarili motiv i cilj samog udruživanja te dalje reformirali ugovor ili se pak jednostavno razdružili.

(21) Stoga je provedba ili izvršenje ugovora ključno mjesto društva, mjesto na kojem društvo opstaje ili propada.

Ugovor koji se ne provodi, pragmatički govoreći, i ne postoji. Na primjer, ljudsko pravo koje je utvrđeno, ali ga svi ne mogu uživati, za one koji to ne mogu kao da i ne postoji; najbolji mogući zakon koji se ne provodi kao da i nije donesen od strane zakonodavnog tijela (to su, kako se kaže, »samo slova na papiru« u slučaju pisanog dogovora ili »samo prazne riječi« u slučaju usmenog dogovora). I u ovom području postoje zanimljiva pitanja, primjerice: Tko bira one koji izvršavaju ugovor?

- a) Kako se ugovor izvršava, tko ga izvršava i kako se taj bira?
- b) Koja je cijena izvršenja (politička, ekonomska, socijalna i kulturna)?
- c) Što se drži uspješnim izvršenjem ugovora, a što se drži neuspjehom?
- d) Kako se kažnjavaju prekršitelji ugovora, napose ako su isti oni koji ga izvršavaju?
- e) Tko provodi proceduru reforme ugovora ili razdruživanja društva? I slično.¹⁴

Sva ova pitanja tiču se pravde. Pitanja poput »tko bira izvršitelje i prema kome se ugovor izvršava« (a) očito su pitanja socijalne supstancijalne pravde, dok su pitanja kao što je »kako se izvršava ugovor« (a) pitanja proceduralne pravde, a ona poput »koja je cijena izvršenja i što se drži uspješnim izvršenjem« (b, c) ekonomske pravde. Postoje i pitanja o prekršiteljima ugovora među kojima može biti bilo koji član društva, ali i sam izvršitelj ugovora (d), i tada su to pitanja o pravilima ili o zakonu kojim se reguliraju ne samo standardne procedure nego i kršenje procedura, procesuiranje i kažnjavanje prekršitelja ugovora, dakle pitanja korektivne pravde. Ovime napuštamo temu utemeljenja društva u općoj socijalnoj filozofiji te zalazimo u pitanja specijalne ili primijenjene socijalne filozofije kao što su pitanja pravde kao društvene moralne ispravnosti (pravde u sferi sloboda, prava i obveza, u sferi zakonodavstva, u sferi politike, u sferi ekonomije)¹⁵, tj. u pitanja konkretnoga političkog, socijalnog, ekonomskog i kulturnog ustroja i slična pitanja koja nam ovdje nisu tema.

14 Ova i druga pitanja tema su suvremene političke filozofije i napose filozofije prava. Vidi primjerice: Golding M. P. and Edmundson W. A. (eds.), (2006), »The Blackwell Guide to Philosophy of Law and Legal Theory«, Blackwell, Oxford; Goodin R. E. and Pettit P. (eds.), (1997), »A Companion to Contemporary Political Philosophy«, Blackwell, Oxford; Simon R. L. (ed.), (2002), »The Blackwell Guide to Social and Political Philosophy«, Blackwell, Oxford; Matulović M., *nav. dj.*

15 Vidi K. Krkač, (2008) »Početak demokracije«, ZŠEM, MATE d.o.o. Zagreb

Umjesto zaključka: prividni društveni ugovor kao temelj moralnoga poslovnog ugovora

U temelju društvenog ugovora nalazi se jednostavna pretpostavka koja kaže da možemo puno bolje razumjeti dužnosti ključnih društvenih institucija kao što su vlada ili poslovni subjekti tako što ćemo razumjeti što sadrži pravedan ugovor između tih institucija i društva.¹⁶ Teorija društvenog ugovora je uz teoriju interesnih dionika (*stakeholder theory*) jedina provediva u praksi i predstavlja sržnu paradigmu poslovne etike. Riječ je naprosto o spuštanju općeg mjerila pravde kao ugovorne pravde na sferu ekonomske pravde kao ugovorne ekonomske pravde. Donaldson i Dunfee su, rabeći društveni ugovor kao heurističko oruđe, proširili taj isti ugovor na globalnu razinu kako bi utvrdili opće smjernice minimalne skupine odgovornosti za svjetske korporacije. Rezultat su sljedeće odgovornosti:

- a) omogućiti dugoročno blagostanje (*welfare*) zaposlenika i potrošača gdje god djelovali,
- b) smanjiti moguće negativne učinke povezane sa stvaranjem razvojnih produktivnih društava i
- c) spriječiti kršenje minimalnih standarda pravde i ljudskih prava.

Spomenuti autori u novijim radovima pokušali su riješiti i prigovor zaključivanja s »jest« na »treba« razvojem tzv. »Teorije cjelovitoga društvenog ugovora« (*Integrative Social Contract Theory*, skraćeno kao ISCT), u što pak ovdje nemamo mjesta ulaziti. Pojam »cjeloviti« nastoji opisati teoriju koja pak obuhvaća dva podosta različita modela ugovora:

(22) s jedne strane hipotetičke ugovore korištene kao heurističko sredstvo

(23) te društvene ugovore kao stvarne ugovore konkretnih zajednica, društava i kultura.

Ipak, autori navode kako je njihova teorija ISCT–a ustvari vrlo bliska Rawlsovoj teoriji pravde kao pravednosti (*justice as fairness*). Utoliko isti prigovori koji se upućuju Rawlsu mogu biti upućeni i spomenutim autorima. Unatoč ovim poteškoćama, čini se da ugovorna teorija koja prihvaća kategoriju interesnih dionika nudi bolja rješenja za uravnoteženje interesa skupina interesnih dionika te za rješavanje konkretnih sukoba među skupinama istih.

16 Vidi Dunfee T. W., Donaldson T., (2001), »Social contract approaches to business ethics: bridging the »is — ought« gap«, u: Frederick R (ed.), »A Companion to Business Ethics«, Blackwell, Oxford.

A Fictitious Social Contract as the Basis of a Real Society

Kristijan Krkač^{}, Borna Jalšenjak^{**}*

Summary

In this paper the authors present the social contract theory as being fictitious and they propose, in contrast thereto, a hypothetical government contract. Also, they conclude that the debate between advocates of the social contract theory and natural law is a failed attempt at dialogue since both theories have fundamental flaws which “complement” each other. In the last section the authors endeavour to present a tempered version of a contract theory in the form of a hypothetical government contract applied to an economic contract between stakeholder groups, as a theory and a set of principles which can, theoretical difficulties put aside, be a solid heuristic tool in resolving the practical issue of balancing the demands of various interest groups within business enterprises and in resolving conflict situations between these groups.

Key words: autonomy, social contract, government contract, economic contract, stakeholders, common good, social principles, solidarity, subsidiarity

* Doc. dr. sc. Kristijan Krkač, Zagreb School of Economics and Management. Address: Jordanovac 110, p. p. 169, 10 001 Zagreb, Croatia. E-mail: kkrkac@zsem.hr

** Borna Jalšenjak, mag. phil., Faculty of Philosophy of the Society of Jesus in Zagreb; Zagreb School of Economics and Management; doctorant on Centre for Croatian Studies of the University of Zagreb. Address: Jordanovac 110, p. p. 169, 10 001 Zagreb, Croatia. E-mail: borna_jalšenjak@yahoo.com